

W-mail

jaargang 7 (2006) nummer 2

INHOUD

Berichten van het bestuur

Orlanda Lie

Verslag van de WEMAL-studiedag 2006

Sidrac-werkgroep – een kijkje in de keuken

Marjolijn Saan

Repertorium van Ria Jansen-Sieben

Aanvullingen II*

Ria Jansen-Sieben

'Toscane getroffen door aardbeving!'

Een ooggetuigenverslag van een zestiende-eeuwse natuurramp

Lenny Veltman

Recent verschenen literatuur en recensies

Erwin Huizenga

BERICHTEN VAN HET BESTUUR

NOTEER DE DATUM VAN DE VOLGENDE WEMAL-STUDIDAG

10 MEI 2007

De zevende WEMAL-studiedag zal plaatsvinden op donderdag 10 mei 2007. Deze bijeenkomst zal in het teken staan van een nieuw WEMAL-project: het vervaardigen van een digitale editie van *Van den proprieteyten der dinghen*, de eerste gedrukte Nederlandse encyclopedie. Deze Middelnederlandse vertaling van Bartholomaeus Anglicus' *De proprietatibus rerum* (13de eeuw) werd in 1486 te Haarlem uitgegeven door Jacob Bellaert. Voor de studiedag zullen sprekers worden uitgenodigd die ervaring hebben met (computerprogramma's voor) digitale edities en de onderzoeksmogelijkheden ervan. Gegevens over de organisatie en het programma van de studiedag volgen in het voorjaarsnummer van *W-Mail* 2007.

WEBMASTER M/V GEZOCHT

WEMAL heeft een schitterende website (www.let.uu.nl/wemal) die veel complimenten krijgt van bezoekers. Wij zijn op zoek naar iemand die tijd en zin heeft om de WEMAL-site bij te houden. Ben jij degene die handig is met computers, enige ervaring heeft met het maken van een internetsite en je liefde voor de Middelnederlandse artesliteratuur wilt combineren met je computervaardigheden, meld je dan aan als webmaster voor de WEMAL-site.

Reacties naar Orlanda Lie (zie colofon).

VERSLAG VAN DE WEMAL-STUDIEDAG 2006

SIDRAC-WERKGROEP – EEN KIJKJE IN DE KEUKEN

De jaarlijkse studiedag van de Werkgroep Middelnederlandse Artesliteratuur werd dit jaar gehouden op donderdag 14 september 2006. Deze keer stond de dag in het teken van de presentatie van het boek *Het boek van Sidrac. Een honderdtal vragen uit een middeleeuwse encyclopedie*. Dit vijfde deel in de serie Artesliteratuur is de vrucht van ruim vijf jaar noeste arbeid door de zeven leden van de Sidrac-werkgroep. Op deze studiedag kregen de aanwezigen een kijkje in de keuken van deze werkgroep.

Orlanda Lie – opening en inleiding

De dag werd geopend door Orlanda Lie, die namens WEMAL iedereen welkom heette op de studiedag. Vervolgens gaf zij een korte inleiding op *Het boek van Sidrac* en de Sidrac-werkgroep.

De Sidrac-werkgroep is in 2000 voor het eerst bijeengekomen, en heeft ruim vijf jaar lang gewerkt aan een vertaling in modern Nederlands van de Middelnederlandse tekst van *Het boek van Sidrac*. Het was de bedoeling er een goed lopende vertaling van te maken, voorzien van inleidingen, zodat de tekst toegankelijk zou worden voor het brede publiek. Maar daar begon ook de moeilijkheid: wie werd er eigenlijk bedoeld als er gesproken werd over ‘het brede publiek’? Onderling hadden de werkgroepleden het over ‘tante Jo’, maar wie daar precies mee bedoeld werd, is al die jaren onduidelijk gebleven.

Het boek van Sidrac is een veertiende-eeuwse Middelnederlandse vertaling van een dertiende-eeuwse Franse tekst. In deze encyclopedie-in-dialogovorm stelt de heidense koning Bottus vele honderden vragen aan de wijze Sidrac, die overal een antwoord op heeft. De vragen gaan over allerlei onderwerpen, zoals kosmologie, kennis van het menselijk lichaam, goede manieren en de christelijke geloofsleer.

Het vertalen van de tekst was een langdurig werk. Na de eerste versie vertalingen volgde een tweede, een derde en tenslotte een vierde. Toen werd maar besloten te stoppen met vertalen, omdat het boek toch een keer gepubliceerd moest worden! Daarna werden er door de leden van de werkgroep cultuurhistorische inleidingen geschreven bij de verschillende onderwerpen. Deze zijn vervolgens samen besproken en waar nodig aangepast. Op 15 juni 2006 is tenslotte de kopij ingeleverd, en op de studiedag vond de uitreiking plaats van het eerste exemplaar van ons boek: *Het boek van Sidrac, een honderdtal vragen uit een middeleeuwse encyclopedie*.

Jaap Staal – Een filoloog moet eigenlijk alles weten

De volgende lezing, geheten ‘Een filoloog moet eigenlijk alles weten’, werd gehouden door Jaap Staal, lid van de Sidrac-werkgroep. Aan de hand van enkele voorbeelden liet hij zien welke zoektochten naar kennis er allemaal nodig zijn geweest om de vragen uit *Het boek van Sidrac* te begrijpen en goed te vertalen.

Een typisch voorbeeld biedt de vraag *Wanen komen die eclipsen?* ‘Waar komen de zons- en maansverduisteringen vandaan?’ Het antwoord van Sidrac is tweeledig: enerzijds zijn er de ‘onnatuurlijke verduisteringen’ bij het begin van de zondvloed, de kruisiging van Jezus en de Apocalyps. Anderzijds zijn er de ‘natuurlijke (zons-)verduisteringen’, nl. als de maan tussen aarde en zon staat. Om deze tekst goed te begrijpen moet je niet alleen Middelnederlands kunnen lezen, maar ook kennis hebben van de astronomie, de tijdrekening, de Bijbel. Maar dat alles is niet voldoende om de tekst helemaal te doorgronden, aangezien de zonsverduistering aan het begin van de zondvloed in de Bijbel niet genoemd wordt. Pas na een lange zoektocht bleek dat deze zonsverduistering afkomstig was uit joodse legenden.

Een ander voorbeeld is Sidracs antwoord waarin de zon de planeet van ‘koningen en arme mensen’ genoemd wordt. Uit andere astrologische teksten was duidelijk dat het wel zeer onwaarschijnlijk was dat de vermelding van de zon als planeet van ‘arme mensen’ zou kloppen. Uiteindelijk ligt de verklaring vermoedelijk in een kopieerfout in de oorspronkelijke Franse tekst van *Het boek van Sidrac*: waarschijnlijk heeft een kopiist ‘pouvres’ gelezen voor ‘pouvoirs’ doordat hij een afkortingsteken ver-

keerd geïnterpreteerd heeft. Dus ook middeleeuws Frans en paleografie zijn nodig om deze tekst te doorgronden.

Tenslotte was het zelfs nodig om wat kennis op te doen van de mineralogie, aangezien koning Bot-tus wil weten waar parels en karbonkels vandaan komen. Wat zijn in hemelsnaam karbonkels? Uitein-delijk wist een bevriend edelsmid het antwoord: het zijn onbewerkte robijnen.... Zo bleek tijdens het vertalen steeds weer: een filoloog moet dus eigenlijk alles weten....

Mirjam Banda – Sidrac en het mysterie van de verdwenen hoofdstukken

Mirjam Banda gaf vervolgens een lezing over astrologie in *Het boek van Sidrac* onder de titel ‘Sidrac en het mysterie van de verdwenen hoofdstukken’. Hierin deed zij verslag van een zoektocht naar een thema dat uiteindelijk niet in het boek *Het boek van Sidrac* terecht is gekomen, maar dat de leden van de Sidrac-werkgroep veel hoofdbreken heeft gekost. In de oorspronkelijke Franse tekst van *Het boek* stonden namelijk zo’n 111 vragen over astrologische onderwerpen. Van deze 111 zijn er slechts zeven overgenomen in de Middelnederlandse vertaling. Deze zeven vragen staan midden tussen allerlei an-dere vragen in het algemene deel van *Het boek*. Daarentegen is het specifiek astrologische hoofdstuk, net als de hoofdstukken over stenen en kruiden, niet opgenomen in de Middelnederlandse vertaling. De vertaler meldt dit keurig in zijn inleiding, en hieruit kan worden opgemaakt dat hij wel een volledi-ge tekst voor zich heeft gehad.

Dus waarom zijn die hoofdstukken dan niet opgenomen? Waren ze onleesbaar? Dit lijkt niet erg waarschijnlijk. Het meest plausibel is de verklaring dat de vertaler alleen vertaald heeft wat hij rele-vant achtte voor zijn publiek. Mogelijk is hier zelfs sprake van een complot, van censuur: de weggela-ten hoofdstukken bieden precies die kennis die nodig is voor het bedrijven van de ‘magische kunsten’, en zijn daarmee in strijd met de leer van de Kerk. Maar waarom heeft de vertaler dan toch die zeven andere astrologische vragen wel vertaald? Het zijn bovendien vrij ingewikkelde astrologische verhan-delingen, en soms zelfs feitelijk incorrect. Zijn publiek zal er dus niets aan gehad hebben. Waarom zijn ze dan toch opgenomen? De Sidrac-werkgroep is er niet uit gekomen....

Gerrit Verbeek – over de noodzaak van deze editie

Gerrit Verbeek besteedde vervolgens aandacht aan de vraag of zo’n boek als *Het boek van Sidrac* ei-genlijk nog wel nodig is. Het antwoord is een luid en duidelijk ‘ja’! Nog steeds worden ‘de Middel-eeuwen’ in de media geassocieerd met domheid, wreedheid en onbeschoftheid. Er bestaan hardnekki-ge misverstanden over de middeleeuwse kennis en over het leven uit die tijd. Hopelijk helpt een boek als *Het boek van Sidrac* om deze wat meer uit de weg te ruimen.

Een voorbeeld is het idee dat de middeleeuwers dachten dat de aarde plat was. Sidrac zegt heel duidelijk: ‘De lengte, de breedte en de dikte van de aarde zijn gelijk, want zij is zo rond als een appel’. En *Het boek van Sidrac* laat bijvoorbeeld ook zien dat de middeleeuwse geneeskunde niet alleen maar ‘gruwelijk’ was, maar dat artsen ook toen al een heel vakkenpakket moesten beheersen om een goede arts te zijn. In *Het boek van Sidrac* zijn dus geen schranspartijen, geheime genootschappen of brand-stapels met ketters te vinden, maar des te meer praktische kennis, bijvoorbeeld over het weer of over goede manieren. En dat maakt *Het boek van Sidrac* zo verfrissend en verrassend om te lezen, zowel voor de expert als voor een leek op het gebied van de Middeleeuwen.

Pauze en muzikaal intermezzo

In de pauze van de studiedag werd deze keer een muzikaal intermezzo gehouden. Het close-harmony kwartet Half Acht zong *Het lied van Sidrac*, dat speciaal voor deze gelegenheid was geschreven door Gerrit Verbeek. De tekst van dit lied vindt u aan het einde van dit verslag.

[foto koortje.jpg, bijschrift hieronder]

Onder het toeziend oog van Gerrit brengt het koor zijn lied ten gehore.

Gastspreker Bas Haring – over het stellen van vragen

Na de pauze was het de beurt aan de gastspreker van de WEMAL-studiedag: Bas Haring, filosoof, schrijver, presentator en hoogleraar mediawetenschap in Leiden, waar hij vanaf 1 oktober de leerstoel ‘Publiek begrip van wetenschap’ gaat bekleden. In zijn werk is hij steeds op zoek naar manieren om de bevindingen van de wetenschap op zo’n manier te vertalen dat het brede publiek er iets aan heeft. In

zijn lezing ging hij erop in welke gedachten het lezen van *Het boek van Sidrac* bij hem opgeroepen heeft.

Hoewel hij zelf niets met geschiedenis op zich heeft, vindt Bas Haring het wel interessant om te zien wat de geschiedenis ons leert over het heden. Wij hebben illusies over het heden: zo denken we bijvoorbeeld dat het leven in gevangenissen vandaag veel humaner is dan in vorige eeuwen. Dit blijkt helemaal niet waar te zijn: er is helemaal geen sprake van dat alles lineair steeds maar beter wordt. Ook *Het boek van Sidrac* leert ons dit. Daarnaast roept *Het boek van Sidrac* op tot het stellen van vragen. Vragen stellen is spannend: ze zijn eerlijk, omdat men zich daardoor realiseert, en zo ook bekend maakt, wat we allemaal nog niet weten. Bovendien is er een probleem met het geven van antwoorden: antwoorden houden altijd een oordeel in, en dat oordeel kan fout zijn. Vragen stellen is daarom interessanter.

Dan zijn er ook nog de ‘grote vragen’ die op dit moment niet gesteld worden door de zeer gespecialiseerde wetenschap. Deze hebben betekenis voor iedereen, en de wetenschap kan ze niet beantwoorden, maar kan wel bijdragen aan een groter inzicht in zulk soort vragen. Juist dit soort vragen zijn interessant. Ook *Het boek van Sidrac* roept op om na te denken over dit soort vragen. Enkele voorbeelden: koning Bottus vraagt Sidrac waarom de zee zout is. Daar wist zelfs een modern universitair medewerker het antwoord niet op: zulke vragen worden gewoonlijk niet gesteld. En uit de vraag waar in het lichaam de ziel huist, blijkt dat Sidrac uitgaat van een modern, rationeel idee, namelijk dat de ziel in het lichaam huist. Zo geeft Sidrac ook andere rationele antwoorden: op de vraag of het altijd oorlog zal zijn, antwoordt hij ‘ja’.

De lessen die uit *Het boek van Sidrac* getrokken kunnen worden: het stellen van een vraag leert dat die vraag gesteld mag worden, en de zoektocht naar antwoorden is een rationele zoektocht.

Uitreiking eerste exemplaar en afsluiting

Na deze lezing reikte Orlanda Lie het eerste exemplaar van *Het boek van Sidrac, een honderdtal vragen uit een middeleeuwse encyclopedie* uit aan Bas Haring, waarna deze feestelijke gebeurtenis afgesloten werd met een hapje en een drankje.

Het lied van Sidrac

Tekst Gerrit Verbeek 2006 (op melodie *De Spijskaart*, C. Zöllner)

[koor:]

Sidrac! Sidrac! Ik heb nog vragen.

Ik weet het antwoord.

Vragen over mensen, met hun kleine wensen.

Vragen van groot gewicht.

Vragen over landen.

Vragen over vrouwen, liefde en ook trouwen.

Vragen over vruchtbaarheid, kinderen en zorgen.

Vragen over rode wijn, witte wijn en bier.

[solo en koor, tegelijk:]

Zeg wat wil je weten, over zweten?

Wees maar niet te kies.

Lichaamsvochten: tranen, bloed, mensenpoep en pies.

(dus zeg maar)

Vragen over zweten, mensenpoep, ja mensenpoep en pies.

Vragen over ambacht, kunst en de muziek ja.

Vragen over ambacht, schilderkunst, natuurmuziek, ja is de aarde

Vragen over sterren, Mars of Saturnus

Plat of rond? De dierenriem geeft kracht aan Mars of Saturnus.

Kies voor de hemel, niet voor de hel.

Engel, duivel en kometen.
Alchemie en maagden.

Sidrac weet het antwoord, uiteraard.
Sidrac weet het antwoord uiteraard, ja uiteraard, ja uiteraard!!!

*Nu die tekst, alle tekst, in één koft, ingekoft, welke kleur?
Rood, geel, blauw, wit, paars, zwart, nee, toch een prent.
Bruin, zwart, groen, geel, rood, blauw, nee toch een
middeleeuwse polychrome perkamenten manuscripte
kapitale illustrante kalligrafe.... prent.*

'K wens u leer, 'k wens u leerzaam leesgenot!

REPERTORIUM VAN RIA JANSEN-SIEBEN

AANVULLINGEN II*

OP HET *REPERTORIUM VAN DE MIDDELNEDERLANDSE ARTES-LITERATUUR*,
DEEL 2

- p. 253, bij B631, toevoegen bij **2.8**, na **kruidenboek**:
= *Circa Instans* (onv.)

- p. 254, bij B640, verbeteren na **4.2** Deschamps 97:
5.2 : 2.1 vervangen door **5.1 : 2.1** ...

- p. 254, inlassen:
B 675
Brussel, KB, 9744-45, 9746, 9747-48
1. 15^{II}, 1100 ff.; 3-delige codex
2. In *Vocabularium* hier en daar Middelnederlandse woorden

- p. 255, inlassen:
B 685
Brussel, KB, 10876-83
1. f. 142v, eind 15e eeuw
2. Tractaat over het contrapunt. Inc. *§ in accorde siin daer men conterpoont ende alle distant mede
seet de welke siin ...*
Ed. E. de COUSSEMAKER, Chansons religieuses de Théodoric de Gruter, moine de Doesbourg au
XVe siècle. In: *Dietsche Warande* 3 (1857) 29-36.

- p. 255, bij B710 toevoegen:
3. Meertens VI, 19

- p. 255, bij B730, toevoegen na **2.1**:
Ed. Christian de BACKER, Jozef LEMLI en Robbrecht LIEVENS, Middelnederlandse medische re-
cepten uit een handschrift van de Kartuize te Leuven gekopieerd in het begin van de 16de eeuw. In:
Bulletin van de Kring voor de Geschiedenis van de Pharmacie in de Benelux 94 (1998) 3-13.

- p. 255, bij B730, toevoegen na **2.2**:
Ed. zie **2.1**

- p. 256, bij B740, toevoegen na **2.1**:

Ed⁴. *De reis van Sint Brandaan. Een reisverhaal uit de twaalfde eeuw*. Vertaald door Willem Wil-
mink, ingeleid door W.P. Gerritsen. Met een uitgave van de Middelnederlandse tekst naar het Com-
burgse handschrift. (Nederlandse Klassieken). Amsterdam, 1994.

- p. 256, bij B740, inlassen na **2.7**:

2.7bis f. 188r: lofgedicht op de wijn: Inc. Den besten dranc die ic kinne ...

Ed¹. C.P. SERRURE, Alderande proverbien vanden wisen Salomon. In: *Vaderlandsch Museum* 2
(1858) 171-175.

Ed². A.M.J. van BUUREN, Twee lofdichten op de wijn. In: *Een school spierinkjes*. Uitg. W.P.
GERRITSEN, Annelies van GIJSEN en Orlanda S.H. LIE. Hilversum, 1001. 36-39.

- p. 256, bij B740, inlassen na **2.9**:

2.10 f. 196r: orakelboek (frgm.) Inc. Aghangalaura Rike seldi seker sijn dat belouen di die planeten ...

Ed¹. C.P. SERRURE, Aghangalaura. In: *Vaderlandsch Museum* 2 (1858) 208-9.

Ed². Greet JUNGMAN en Annelies van GIJSEN, Het lot van een orakelboek. Een bijdrage tot de re-
constructie van het handschrift-Van Hulthem. In: *Millennium* 9 (1995) 27-45.

- p. 256, bij B740, verbeteren:

3 vervangen door: **3.1**

- p. 256, bij B740, toevoegen na **3.1**:

3.2 Hans van DIJK e.a., *Klein kapitaal uit het handschrift-Van Hulthem*. Hilversum, 1992.

3.3 : **2.8** W. van ANROOIJ, 'Hoemen ene stat regeren sal'. Een vroege stadstekst uit de Zuidelijke
Nederlanden. In: *Spiegel der Letteren* 34 (1992) 139-157.

3.4 : **2.8** R.J. RESOORT, Hoemen enen stat regieren sal. Een nieuwe redactie. In: *Spiegel der Letteren*
35 (1993) 318-319.

3.5 : **2.8** Heike BIRSCHWALE / Jacqueline van LEEUWEN, *Wie man eine Stadt regieren soll*.
Deutsche und niederländische Stadtrechtslehren des Mittelalters. Tübingen. 2005.

3.6 Volledige kleurenfacsimile-editie: R. JANSEN-SIEBEN (ed.), *Handschrift-Van Hulthem (KBR,*
15.589-623). Brussel, 1999.

3.7 Volledige diplomatische editie: *Het handschrift-Van Hulthem. Hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek*
van België, 15.589-623. Diplomatische editie bezorgd door Herman BRINKMAN en Janny
SCHENKEL. Hilversum, 1999. 2 banden. (Middeleeuwse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden
VII, 1 en 2.)

- p. 256, bij B740, toevoegen na **4.2**:

4.3 R. JANSEN-SIEBEN (red.), 's *Levens felheid in één band. Handschrift-Van Hulthem*. [Catalogus
Tentoonstelling]. Brussel, 1999.

- p. 256, bij B740, toevoegen na **5.4**:

5.5 : **2.7bis** Brussel, KB, 837-845: **2.2**, ed.³ A.M.J. van BUUREN.

- p. 257, bij B750, verbeteren in **2.9**:

Ed.² [Jan Frans WILLEMS] vervangen door: Ed.² [F.A. SNELLAERT]

- p. 258, bij B750, toevoegen aan **2.12**:

Hierin één magisch recept: ed.³ W.L. BRAEKMAN, *Middeleeuwse witte en zwarte magie in het Ne-
derlands taalgebied*. Gent, 1997, nr. 38.

- p. 259, bij B750, toevoegen na **5.2**:

5.3 : **2.2.5** Hattem, SM, C5: **2.26**

Daarna schuiven alle nummers van reeks **5** op: **5.3** wordt **5.4**, enz.

- p. 260, bij B770, toevoegen aan **5**, vóór Anholt:
Amsterdam, UB, I A 24¹

- p. 262, inlassen:

B835

Brussel, KB, 19588

1. 196 ff.; 15^e eeuw

2. f. 69v-70r: berijmde wapenzegen

Ed. W.L. BRAEKMAN, *Middeleeuwse witte en zwarte magie in het Nederlandse taalgebied*. Gent, 1997, nr. 268.

- p. 263, bij B900, schrappen:

Ed. Franz Joseph MONE, [enz...]

- p. 264, bij B920, toevoegen na **1**:

2.1 f. 5r-6v: tafelmanieren (berijmd): *Hieraf moetti u hoeden*. Inc. Dit sijn de scanden die over tafle ghevallen ...

Ed. W.L. BRAEKMAN, *Middelnederlandse didactische gedichten en rijmspreuken*. In: *VMKVA* 1969, 79-111.

Daarna wordt **2** veranderd in **2.2**.

- p. 265, bij B950, toevoegen na **5.1**:

5.2 : 2.5 Trier, SB, 2017/432

Daarna wordt **5.2** veranderd in **5.3**.

- p. 266, bij B990, schrappen:

4. Deschamps 75.

- p. 266, inlassen:

B 995

Brussel, KB, 1288

1. 89 ff.; eind 16^e, begin 17^e eeuw

2. 1r-82v: reis van Jan Aerts naar het Heilige Land. Inc. Inden naen [sic] ons liefs heere ...

5. hs. Neeffs (P 470)

Leiden, UB, Ltk. 856

Gent, UB, 630 en Gent, UB, 1308 (19de-eeuwse kopieën)

- p. 266, bij B1000, toevoegen:

5. Brussel, KB, IV 94: **2.2**

Brussel, KB, IV 317

Brussel, KB, IV 428

Londen, BL, Add. 29.985: **2.2**

Sint-Truiden, IFG, mss. a 8²

Utrecht, CC, 101

- p. 266, bij B1020, toevoegen na **2.3**:

2.3bis ff. 96r, 102v, 110r-v: magische teksten

Ed. W.L. BRAEKMAN, *Middeleeuwse witte en zwarte magie in het Nederlandse taalgebied*. Gent, 1997, nrs. 7, 15, 33.

- p. 267, bij B1050, toevoegen na **2.2**:

5 : 2.2 Brussel, KB, IV 209, 14

Brussel, ARA, Mss. divers 5419

- p. 267, bij B1090, toevoegen na **2.14**:

2.14bis ff. 165v-166r: medisch traktaatje: *Van beten van wisels ende bien*.

2.14ter ff. 166r-v: enkele medische recepten.

- p. 267, inlassen:

B 1095

Brussel, KB, II 5573

1. 188 ff.; anno 1523

2. ff. 153r-154v: pestgebed: *Ieghen die pestilencie ot onser lieue vrouwe ghebet*. Inc. Dit is een zeer claer vat des heijlighen geestes ...

- p. 270, bij B1140, toevoegen na **4**:

5 : 2.2 Brussel, KB, II 1332: **2.4**

Brussel, KB, IV 317

Brussel, KB, IV 428

Londen, BL, Add. 29.985: **2.2**

Sint-Truiden, IFG, mss. a 8²

Utrecht, CC, 101

- p. 271, inlassen:

B 1175

1. 1 blad; 16^e eeuw

2. Prophetie van Broeder Dierick van Munster. Inc. Onse heer ihesus wil alle die werelt plagen...

5. Brussel, KB, II 3147: **2.2**

Brussel, ARA, Mss. divers 5419

- p. 272, bij B1220, toevoegen na **2**:

5. Brussel, KB, II 1332: **2.4**

Brussel, KB, IV 317

Brussel, KB, IV 94: **2.2**

Londen, BL, Add. 29.985: **2.2**

Sint-Truiden, IFG, mss. a 8²

Utrecht, CC, 101

- p. 273, inlassen:

B 1245

Brussel, KB, IV 628, 91

1. frgm.; 14^e eeuw

2. Jan van Boendale, *Lekenspiegel*: b. II, cap. 36, vv. 1781, 1821, 1861, 1901, 1941-43, 1981-3, 2021-3, 2061-3.

5. Zie voor de talrijke handschriften en (tekst-)fragmenten B770: **5**.

- p. 273, bij B1250, toevoegen aan **5.3 : 2.2**:

Brussel, KB, IV 628

- p. 274, bij B1290, wijzigen in **2.13**:

‘zegeningen’ vervangen door: ‘magische formulieren’

Ed. W.L. BRAEKMAN, *Middeleeuwse witte en zwarte magie in het Nederlands taalgebied*. Gent, 1997, nrs. 35, 36, 39, 69, 80, 150-2, 276, 330-1.

- p. 275, bij B1320, wijzigen in **2.2**:

Ed. Ria JANSEN-SIEBEN [enz.] vervangen door: Ed. Ria JANSEN-SIEBEN, *Medicijne vanden lijve*. Lang zal hij leven! In: S. THEISSEN en J. VROMANS (eds.), *Album Moors*. Liège, 1989, 157-162.

- p. 275, bij B1320, toevoegen na **2.11**:

Hierin: f. 12r: magie (liefde).

Ed. W.L. BRAEKMAN, zie **2.18**, nr. 350.

- p. 276, bij B1320, toevoegen na **2.18**:

Ed. W.L. BRAEKMAN, *Middeleeuwse witte en zwarte magie in het Nederlands taalgebied*. Gent, 1997, nr. 124.

- p. 277, bij B1320, toevoegen na **2.50**:

2.50bis f. 108v: maandregimen. Inc. Inden meert so bade deck ...

- p. 277, bij B1320, **5.4 : 2.9** wijzigen in:

5.4 : 2.9 Leiden, UB, Cod.Voss.Chym.Oct. 6

Mechelen, SA, XII: **2.18**

- p. 278, bij B1330, wijzigen in **2.4**:

f. 100v-101r vervangen door f. 100v

- p. 278, bij B1330, toevoegen aan **2.4** na de voorgaande wijziging:

Ed. Ria JANSEN-SIEBEN, Middelnederlandse eik-, eikel-, galappel- en misteltraktaten. In: Christian de BACKER (ed.), *Cultuurhistorische caleidoscoop*. Gent, 1992, 291-312.

- p. 279, bij B1330, toevoegen na **2.8**:

Ed. Hans van DIJK, Een weervoorspelling uit de zestiende eeuw. In: H. van DIJK e.a., *In de zevende hemel*. Opstellen voor P.E.L. Verkuyl over literatuur en kosmos. Groningen, 1993, 109-113.

- p. 279, bij B1330, toevoegen na **5.2**:

5.3 : 2.8 's-Gravenhage, KB, KAW XXVIII: **2.32** (partim)

Wenen, ÖNB, 2818: **2.60**

- p. 279, inlassen:

B 1355

Brussel, SA, hs. 1428

1. 16^e eeuw

2. f. 237: bezwering met valeriaan

Ed.¹ G. DES MAREZ, Een bezweringsformulier uit de 16de eeuw. De Valeriana. In: *Brabantsche Folklore* 5 (1925-6) 152-4.

Ed.² W.L. BRAEKMAN, *Middeleeuwse witte en zwarte magie in het Nederlands taalgebied*. Gent, 1997, nr. 237.

- p. 279, inlassen:

B 1375

Brussel, SA, Oud Fonds, Liasse 829

1. 15^e eeuw en 1582; 180 pp.

2.1 p. 1-42: 123 medische recepten.

Ed. W.L. BRAEKMAN, Maijcken Jacquets' verzameling medische recepten (16de E.). In: *VMKANTL* 2003, 391-433.

2.2 p. 43-49: medische recepten

2.3 p. 55-114: kruidenboek. Inc. Angelica is tweederhande ...

2.4 p. 143-161: kookboek.

Ed. W.L. BRAEKMAN, Maycken Jacquets' Brabants kookboek in opbouw (16de e.). In: *Eigen Schoon en De Brabander* 88 (2005) 93-108.

Ria Jansen-Sieben

‘TOSCANE GETROFFEN DOOR AARDBEVING!’

EEN OOGGETUIGENVERSLAG VAN EEN ZESTIENDE-EEUWSE NATUURRAMP

INLEIDING

Natuurrampen spreken tot de verbeelding. Nog altijd zitten we aan de buis gekluisterd wanneer er beelden vertoond worden van rampen als de tsunami of de aardbeving in Pakistan. Geraakt door de gruwelijke verhalen van de ooggetuigen wordt iedereen gemotiveerd om geld en goederen af te staan voor de slachtoffers. De interesse voor natuurrampen was in het verleden niet anders dan nu, zij het dat de mogelijkheden van informatieverstrekking beperkt waren en men vooral via de orale weg van een ramp op de hoogte werd gebracht. Ondanks het feit dat belangstelling voor natuurrampen niet ongevoelbaar is, zien we in het Europa van de zestiende en zeventiende eeuw de interesse voor catastrofes enorm toenemen. Zowel in ons land als in de ons omringende landen verschenen talloze verslagen over actuele natuurrampen in druk. Deze hype werd mede veroorzaakt door de komst van de Reformatie: volgens de hervormers dienden de gelovigen zich te verdiepen in zowel de Heilige Schrift als in Het Boek der Natuur om tot ware Godskennis te komen. Zij waren van mening dat de natuur en haar catastrofes alleen verklaard konden worden aan de hand van de bijbel, en natuurrampen werden gezien als duidelijke signalen van God.¹

Juist in de zestiende eeuw was de behoefte aan duiding van Gods signalen groot. Overal in West-Europa heerste chaos door de Reformatie, de Spaanse overheersing en de expansie van de Turken. Zowel Luther als Melanchton geloofden dat het einde der tijden niet ver weg meer was, zeker niet verder dan het jaar 1600.² Karel IX richtte een massaslachting aan onder de Hugenoten in de Bartholomeusnacht en vele hervormers zagen in hem de koning van het einde der tijden.³ Daarbij kwam dat astrologen van naam en faam voorspelden dat er grote rampen over de wereld zouden komen, met name in de jaren 1559-1562.⁴ Het ligt voor de hand dat dit eschatologische gedachtegoed van invloed is geweest op de interesse die met name in de tweede helft van de zestiende eeuw ontstond voor teksten over natuurrampen.

Binnen ons taalgebied zijn er op dit moment veertien gedrukte natuurramp teksten bekend (er zijn geen handschriften bekend).⁵ Onder een ‘gedrukte natuurramp tekst’ wordt hier verstaan: ‘een Nederlandstalige, zelfstandig functionerende tekst die handelt over een natuurramp in binnen- of buitenland die werkelijk heeft plaatsgevonden en actueel verslagen is, en die gedrukt is met een bepaalde intentie en voor een bepaald publiek’.

Tot nu toe is er weinig onderzoek gedaan naar Nederlandstalige natuurramp teksten. We hebben nog nauwelijks zicht op kwesties als om wat voor teksten het hier eigenlijk gaat; door wie ze zijn geschreven en met welk doel, en door wie ze zijn gelezen; de functies en de vorm van de teksten (rijm of proza); of het vertalingen of bewerkingen zijn; etc.

In een verkennend artikel heb ik de vijf drukken die in het *Repertorium van de Middelnederlandse artes-literatuur* onder het kopje ‘natuurramp’ vermeld staan, besproken en met elkaar vergeleken.⁶ Wat mij opviel was dat de bedoelingen van de teksten niet dezelfde blijken te zijn (evenmin als het geïntendeerde publiek). Bij twee van de vijf teksten is de natuurramp vooral als uitgangspunt gekozen om de mens te stichten en tot bekering te brengen. Door de bijbelse verwijzingen en hun apocalyptische karakter hebben de teksten meer gemeen hebben met de *prodigia*-literatuur en de Schriftuurlijke teksten.⁷ In twee andere teksten ligt de nadruk op het verhalende en informatieve element, zonder bijbelse connotatie. De vijfde tekst, in rijmvorm, is zowel informatief als stichtend door de marginale glossen die verwijzen naar bijbelse passages.

Het feit dat werkelijk gebeurde natuurrampen de basis vormen van de teksten en deze daarom als utilitair en instructief gezien kunnen worden, verklaart waarom ze worden vermeld in het *Repertorium van de Middelnederlandse artes-literatuur*. Maar omdat de drukken qua intentie van elkaar verschillen is de vraag gerechtvaardigd of we mogen spreken van één genre, en bovendien of dat dan valt onder de

arteliteratuur. De vraag is wat zwaarder weegt: het feit dat de ramp werkelijk heeft plaatsgevonden en verslagen wordt, of de moraliserende intentie van de tekst, waarbij een natuurramp slechts als een aansprekend voorbeeld dient.

Het probleem dat steeds weer aan de orde komt bij artesonderzoek is dat artesteksten vaak meerdere functies kunnen hebben. Onze behoefte om arteliteratuur in genres onder te brengen maakt het er niet eenvoudiger op. Dit is ook het geval bij het 'genre' natuurramptekst. In navolging van Gerhard Eis heeft Ria Jansen-Sieben de artesteksten ingedeeld volgens de scholastische artesreeksen. In het *Repertorium* worden natuurrampen ondergebracht bij de *artes liberales* (het *quadrivium*) en vervolgens bij *astronomia*. Strikt genomen horen natuurrampen daar ook thuis. Tenminste, als de teksten natuurwetenschappelijke verklaringen zouden geven over natuurverschijnselen. Dit is echter niet het geval bij de vijf drukken uit het *Repertorium*, die in plaats van een verklaring, een beschrijving geven van een ramp.

Toch bestaat de mogelijkheid om de drukken onder te brengen bij arteliteratuur. Zowel Gerhard Eis als William Grossgrove noemen nog een ander onderwerp of genre dat beschouwd kan worden als arteliteratuur.⁸ Zij noemen dit genre *Neue Zeitungen*, een nieuw communicatiemiddel dat in de zestiende eeuw op de markt kwam. Het zijn berichtjes over diverse actuele onderwerpen zoals oorlogen, misgeboorten, kometen en natuurrampen die bedoeld zijn om de lezer te informeren. Het is verdedigbaar dat we natuurrampteksten kunnen beschouwen als *Neue Zeitungen*, niet in de laatste plaats omdat auteurs soms zelf de term 'Nieuwe tijding' hanteren in de titels. De onderzochte drukken zijn bovendien vrij kort en op goedkoop papier gedrukt en allemaal hebben ze een aansprekende titel die niet onderdoet voor onze huidige krantenkoppen.

Over natuurrampdrukken is veel meer te zeggen, maar op deze plaats is het niet mogelijk dieper op de materie in te gaan. Omdat het mijn doel is om de nooit eerder onderzochte drukken over natuurrampen zoveel mogelijk te ontsluiten, is deze bijdrage vooral bedoeld om de lezer kennis te laten maken met een natuurramptekst die een aardbeving in Toscane beschrijft.⁹

DE AARDBEVING IN SCARPERIA (SCHARBARIJE)

De natuurramp die in de druk Gent, UB, Gent. Res 509 beschreven wordt, gaat over een aardbeving die echt heeft plaatsgehad. Verscheidene bronnen melden dat op 12 juni van het jaar 1542 de omgeving van Florence opgeschrikt wordt door een aardbeving die maar liefst zeven dagen duurt. Een van de zwaarst getroffen plaatsen is Scarperia geweest, dat 30 kilometer ten noorden van Florence ligt. Prachtige Florentijnse bouwwerken als kerken en het grote Vicar-paleis worden verwoest en er vallen doden en gewonden.¹⁰ In de zestiende eeuw was Scarperia een populaire tussenstop voor reizigers die op weg waren van Bologna naar Florence. Het ijzerproducerende stadje was befaamd om zijn messen en zijn instrumenten voor de agrarische sector. Scarperia was een belangrijke handelsplaats voor kooplieden en reizigers en had talloze herbergen en taveernes. In een van die herbergen verbleef de ooggetuige van de aardbeving die Scarperia trof en die hij vastlegde in een verslag met de titel *Vander verschrickelijcker aertbeuvinghen, in de stadt van Scharbarien geschiet, in dit teghenwoordich iaer van .xlij. den .xij. Junij. Hoe datter een stadt in Torckien versoncken is*.¹¹

Het verslag over de aardbeving is geschreven in de vorm van een brief [*eenen Seyndbrief*] en is gericht aan een goede bekende van de verteller [*eersame ende lieue Heere*]. Natuurrampbeschrijvingen in briefvorm komen vaker voor. Nader onderzoek zal moeten uitwijzen of hier sprake is van persoonlijke brieven die omwille van hun nieuwswaarde gedrukt zijn, of dat de auteurs of drukkers voor deze vorm gekozen hebben om de authenticiteit te benadrukken. De verteller die zich presenteert als een 'ik' vermeldt dat hij samen met twee vrienden in een herberg net buiten de stadspoorten verblijft als de aardbeving begint. Tezamen met zijn vrienden, de herbergier en diens vrouw vlucht hij naar het open veld, en als door een wonder overleven ze de ramp. Wanneer de aarde weer tot rust is gekomen vertrekken de drie vrienden naar Florence. Het verslag eindigt met het bericht dat er 'in Turkije' een stad 'gezonken' is. Omdat er in of rond het jaar 1542 geen aardbevingen in Turkije hebben plaatsgevonden veronderstelt de seismoloog Ambraseys dat óf Turcia een foute lezing is van Tuscia (Toscane) óf dat bedoeld wordt op de Turkse aardbeving van 1509 waarover ook in de jaren daarna drukken verschenen die de aardbeving presenterden alsof het een actueel nieuwsfeit was.¹²

De druk over Scarperia is waarschijnlijk een vertaling van één van de twee Duitstalige drukken uit 1542 met vrijwel dezelfde titel.¹³ Mattheus Crom is de drukker, en mogelijk ook de vertaler van de Nederlandstalige versie. Crom (geboren rond 1500) was drukker, boekhandelaar en uitgever te Antwerpen. Nadat hij zich in 1539 bekeerd had tot de gereformeerde godsdienst,¹⁴ publiceerde Crom diverse protestantse werken onder pseudoniem, geantedateerd of voorzien van schijnadressen.¹⁵ In 1543 ging hij een vennootschap aan met zijn zwager Steven Mierdmans voor het drukken van protestantse literatuur in diverse (volks)talen, waarvan het merendeel in het Engels. De samenwerking duurde tot 1546, toen Mierdmans naar Londen vertrok.

Wie de schrijver van het verslag is, wordt helaas niet genoemd, maar zijn brief vond men interessant genoeg om te laten drukken. Zijn verhaal geeft goed zicht op de gebeurtenis, en zijn opmerkingen over de Apocalyps en de oproep tot bekering zullen de aanhangers van het nieuwe geloof zeker hebben aangesproken.

EDITIE¹⁶

Vander verschrickelijcker aertbevinghen, in de stadt van Scharbarien geschiet, in dit teghenwoordich jaer van .xlij. den .xij. Junij. Hoe datter een stadt in Torckien versoncken is.¹⁷

Eenen Seyndbrief.

Eersame ende lieve heere,

Het en si u niet onkenlijck der jammerlijcker nieuwer tijdinghen der grouwelijcker aertbevinghen die ick ghesien hebbe, daer ick met mijn twee ghesellen ter herbergen quam in een stadt, de welcke ontrent sestien mijlen van Florentsen gheleghen is ende is ghenoecht Scharbaria daer wi over nacht ter herberghen ghebleven waren.¹⁸ Op den derthiensten dach junij van desen teghenwoordighen jare, een ure voor den daghe, heeft ons God almachtich doer sijn groote ghenade ende vaderlijcke liefde behouden ende voor alle quaet ende ongeluck behoedt ende bewaert, daer wi hem nimmermeer te vollen af gheloven noch ghedancken en moghen. Laet ons hem doch bidden dat hi ons doer sijn grondeloose berm[her]ticheyt¹⁹ altijt wil bewaren want wi sekerlijcken wel mercken moghen, doer die wonderlijcke teekenen die hi voorseyt heeft ende nu eens deels dagelicx voor ooghen ghesien worden, dat den dach des oordeels nakende is.

Des morghens, een ure voor den dach, verhieven haer groote ende grouwelijcke aertbevinghen, want daer gheschiedender seven in een ure tijts. Ende ick met mijn twee mede gesellen onder ons dryen laghen wi en sliepen te bedde in een herberghe voor der stadt poorten in de voorstadt, dwelck ons een groot gheluck was dat [omdat] wi onbesloten [niet ingesloten] waren.

De eerste aertbevinghe was so grouwelijcken ende maecte sulcken grooten ghebaer [herrie] dat ick daer af ontspranck [dat ik wakker schrok] ende ick meynde metten eersten van verbaestheyt dat ick een schip voer. Maer inder selvet stonde begosten die mueren te schoren ende die schouwen met het dack vant huys te vallen so dat wi terstont vloden [vluchtten]. Maer hoe dat wi uit quamen wi alle doer Gods hulpe sonder schade oft hinder des lichaems daer af.²⁰ Maer in de stadt sijn schier alle de huysen in ghevallen ende ghebroken, sommighe lieden oock om ghecomen. Die kercken ende palleysen sijn alle te gronde ghevallen. Dat volck dat noch te leven bleven was, heeft met groote clipperinghe der tanden Miser[i]cordie gheroepen uit grooten vaer [angst], ende is uit der stadt in een broecklant ghelopen daer wi met onsen weert ende sijn huysghesin ghevloden waren. Ach God, daer was een so jammerlijcken gheschrey ende gehuyt van mans ende vrouwen dat ick de daghen mijns levens niet ghehoort en hebbe. Veel volcx lach achter de steenen ende thout diemen van vreesen niet helpen en coste [durfde]. Ofter somighe daer na gheholpen werden dat en weet ick niet want ick en can u vander grouwelijcker straffinghe ende waerschouwinghe Gods niet ghenoech ghescriuen.

Voorts so hebben haer daer na inder selver uren noch ses aertbevinghen verheven na den anderen. Die waren also grouwelijck als si begosten [toen zij begonnen] dat het aertrijck verschudde als oft hem op soude ghedaen hebben [alsof hij open zou scheuren] ende ons allen verslonden hebben. Ende het was so stillen weer, datter niet een blat aen de boomen en ruerde. Den hemel was so swert ende leelick, dat ic mijns deels alle oogenblic tvier vanden hemel wachte. In summa alle dinghen [in zijn tota-

liteit] sijn meer ende veel grouwelijcker gheweest dan ick u immermeer soude connen ghescriven. Nochtans so gaf God genade dat de duysternisse verghinck ende den dach weder om quam. Oock so begost wederom te waeyen. Doen [*toen*] waren wi vrolijk ende loofden ende dancten God, die ons sijn ghenade so goeder tierlijcken bewesen hadde. Daer na so sijn wi voorts na Florentsen ghereden. Die Heere wil ons ghenadich ende bermhertich sijn. Ick gheloove sekerlijcken dat ick wel een gelijknisse vanden uitersten dach des oordeels ghesien hebbe.

Voorts so heeft de stadt noch by vier hondert ende twintich viersteden behouden. Ach God, wat een jammerlijk gheschrey ende aenroepen tot God heeft men daer ghehoort. Een stadt af te branden en is niet te rekenen by dit grouwelijck wesen. God de Heere wil ons allen ghenade verleenen dat wi ons van dese aertbevinghe beteren ende bekeerden moeten tot sijnder eeren ende tot onser sielensalicheyt. Amen.

Alsulcken aertbevinghen sijn te Florentsen ende in dat gantse lant ooc gheweest, maer si en hebben alsulcken schade niet ghedaen [*niet méér schade veroorzaakt*] dan alleen veel schouwen om gheworpen. Dit heb ick u metter haest moeten scriven want den post niet vertoeven en mochte.

Een ander nieuwe tijdinghe die in Torckien gheschiet is.

In Torckien is een stadt inden gront versoncken, na dat ick verstaen hebbe, daer niet een mensche uut ontcomen is. Si is gheleghen in een pleyn lant van daer den Torckshen sofferaen [*saffraan*] coemt, by een dachreyse van Solonichio [*Thessaloniki*], de welcke een welbekende stadt in Torckien is.²¹ Hier mede sijt Gode bevolen. Tierst dat ick u weder scrive so sult ghi van als beter bescheet hebben.²² Vaert wel.

Ghedruet Tantwerpen in de Cammerstrate, by Mattheus Crom.

Lenny Veltman

NOTEN

¹ JORINK 2004, 46, 114.

² WEBER 1999, 66.

³ Ibid., 69. Voor informatie over de Bartholomeusnacht zie BLOCKMANS 1984, 75-86.

⁴ WEBER 1999, 69.

⁵ Vijf drukken staan vermeld in het *Repertorium van de Middelnederlandse artes-literatuur* onder de noemer 'natuurramp', zie JANSEN-SIEBEN 1989, 125; acht drukken zijn te vinden in de 'Aanvullingen op het Repertorium', zie JANSEN-SIEBEN 2001.

⁶ Deze bijdrage is gedeeltelijk gebaseerd op een eerder gepubliceerd artikel, zie VELTMAN 2005.

⁷ Opmerkelijke natuurverschijnselen werden vaak gezien als *prodigia*, tekens waarmee God de zondige mensheid waarschuwde voor de komende straf en aanspoorde tot bekering. Beschrijvingen van zulke *prodigia* waren zeer populair onder de protestanten in de zestiende eeuw.

⁸ CROSSGROVE 1994, 15; EIS 1962, 65.

⁹ Deze druk staat vermeld in de 'Aanvullingen op het Repertorium', zie JANSEN-SIEBEN 2001, 10-11.

¹⁰ MARGOTTINI 1992.

¹¹ De druk Gent, UB, Res. 509 bestaat uit 4 folia: 1r=titelblad; 1v=blanco; 2r, 2v, 3r, 3v, 4r=het verslag over de aardbeving.

¹² AMBRASEYS 2001.

¹³ Titel 1: *Ein erschrockenliche Newe Zeytung / so geschehen ist den 12. tag Junij / jnn dem 1542. jar / jnn einem Stetlein Schgarbaria genent / 16. Welsch meyl wegs von florenz gelegen. Da haben sich grausamer Erdbidem sieben jnn einer stundt erhaben. Wie es dazu ist gangen/ wurde man hierinn begriffen finden. Ein andere zeytung / geschehen inn des Türckenland / Von einer Stade / welche versuncken ist / das auch nit ein mensch daruon ist komme[n]. 1542.* (Afbeelding te zien op: <http://nisee.berkeley.edu/elibrary/zoekterm/KZ517>)

Titel 2: *Ein erschrockenliche Newe Zeytung / so geschehen ist den 12. tag Junij / in dem 1542. jar / in einem Stetlein Schgarbaria genent / 16. Welsch meyl wegs von Florentz gelegen. Da haben sich grausamer Erdbidem siben in einer stundt erhaben. Wie es da zu ist gangen / wirdt man hyrin begriffen finden. 1542.*

¹⁴ Voor algemene informatie over Mattheus Crom zie ROUZET 1975, 50-51.

¹⁵ Over (verboden) drukken en pseudoniemen van Crom en Mierdmans zie: VALKEMA BLOUW 1997; HEIJTING 1994.

¹⁶ De tekst is kritisch weergegeven.

¹⁷ Een moderne vertaling van de tekst is te vinden in HELLEMANS 2005, 203-205.

¹⁸ Parafraze: ‘U moet weten van het vreselijke nieuws over de gruwelijke aardbeving die ik heb meegemaakt toen ik met mijn twee vrienden in een herberg verbleef in een stad die ongeveer zestien mijl van Florence gelegen is, Scarperia genaamd, alwaar wij de nacht doorbrachten’.

¹⁹ De druk geeft *bermticheyt*.

²⁰ Parafraze: ‘Dat wij ongedeerd wegwamen is alleen door Gods hulp mogelijk geweest’.

²¹ De stad Thessaloniki in Griekenland.

²² Parafraze: ‘De eerstvolgende keer dat ik u weer schrijf, zult u meer hierover horen’.

BIBLIOGRAFIE

AMBRASEYS 2001 – N.N. Ambraseys, ‘The earthquake of 1509 in the sea of Marmara, Turkey, revisited’. In: *Bulletin of the Seismological Society of America*, 2001, 91: 1397-1416.

BLOCKMANS 1984 – W. Blockmans [e.a.], *Republiek tussen vorsten. Oranje, opstand, vrijheid, geloof*, Zutphen, 1984.

CROSSGROVE 1994 – W. Crossgrove, *Die deutsche Sachliteratur des Mittelalters*, Bern, 1994 (Germanistische Lehrbuchsammlung 63).

EIS 1962 – G. Eis, *Mittelalterliche Fachliteratur*, Stuttgart, 1962.

HEIJTING 1994 – W. Heijting, ‘Early reformation literature from the printing shop of Mathheus Crom and Steven Mierdmans’. In: E.J. Brill [red.], *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, Leiden, 1994. Dl. 74-2, 143-161.

HELLEMANS 2005 – B. Hellemans, J. Raaijmakers & C. van Rhijn [red.], *Ooggetuigen van de Middeleeuwen*, Amsterdam, 2005.

JANSEN-SIEBEN 1989 – R. Jansen-Sieben, *Repertorium van de Middelnederlandse artes-literatuur*, Utrecht, 1989.

JANSEN-SIEBEN 2001 – R. Jansen-Sieben, ‘Aanvullingen op het Repertorium’. In: *W-mail*, Jrg. 2, afl. 3. Najaar 2001.

JORINK 2004 – E. Jorink, *Het boeck der natuere. Nederlandse geleerden en wonderen van Gods schepping, 1575-1715*. Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen. Groningen, 2004. Online-uitgave (pdf): <http://www.ub.rug.nl/eldoc/dis/arts/h.g.m.jorink>.

MARGOTTINI 1992 – C. Margottini & J. Kozak, *Terremoti in Italia dal 62 A.D. al 1908*, Rome, 1992, 34-35.

ROUZET 1975 – A. Rouzet, *Dictionnaire des imprimeurs, libraires et éditeurs de la Belgique actuelle*, Nieuwkoop, 1975.

VALKEMA BLOUW 1997 – P. Valkema Blouw, ‘The Van Oldenborch and Vanden Merberghe pseudonyms or Why Frans Fraet had to die. Part one.’ In: *Quaerendo. A quarterly journal from the Low Countries devoted to manuscripts and printed books*, vol. 22, 1992, 165-190.

VELTMAN 2005 – L.M. Veltman, ‘“Geen steen zal op de andere blijven”. Zestiende-eeuwse natuurrampteksten: ooggetuigenverslag of godsdienstles?’. In: *Gewina. Tijdschrift voor de geschiedenis der Geneeskunde, Natuurwetenschappen, Wiskunde en Techniek*, Jrg. 28, nr. 4, 2005, 186-207.

WEBER 1999 – E. Weber, *Apocalypses, Prophecies, Cults and Millennial Beliefs through the Ages*, Londen, 1999.

RECENT VERSCHENEN LITERATUUR EN RECENSIES

M. Atchison, *The Chansonnier of Oxford Bodleian MS Douce 308. Essays and Complete Edition of Texts*. Aldershot, 2005.

C.F. Barnes Jr. (ed.), *The Portfolio of Villard de Honnecourt Paris, Bibliothèque Nationale de France, Ms. Fr. 19093*. Aldershot, [verschijnt 2007].

Belangrijke facsimile-editie van het beroemde schetsboek van Villard de Honnecourt uit de eerste helft van de dertiende eeuw, met honderden gedetailleerde tekeningen en schetsen over o.a. dieren, architectuur, houthakken, de inrichting van kerken, geometrie, mensen, metselwerk en mechanische apparaten.

B. Berger en A. Maria, *Medieval Music and the Art of Memory*. Berkeley [etc.], 2005.

T.W. Blomquist, *Merchant Families. Banking and Money in Medieval Lucca*. Aldershot, 2006. Variorum Collected Studies Series 828.

R.-A. Blondeau, *Jan Yperman. Vader van de Vlaamse heelkunde ca. 1275-1331*. Ieper, 2005.

Monografie over de belangrijkste in het Middelnederlands schrijvende chirurg. Het boek is geen feitelijke biografie of bespreking van Ypermans werk, maar, in de woorden van de auteur zelf, 'het verhaal van zijn ontdekking in de 19de eeuw, en van de tijd waarin hij leefde. Stap voor stap worden de pogingen nagegaan die ondernomen werden om steeds meer over hem te weet te komen' (p. 12). Met aandacht voor Yperman-vorsers als Willems, Diegerick, Broeckx, Van Leersum en Elaut.

B.S. Bowers, *The Medieval Hospital and Medical Practice*. Aldershot, [versch. 2007]. Avista Studies in the History of Medieval Technology, Science and Art.

Inhoud o.a.:

- J.M. Riddle, 'On Doing Medieval Medical Research. Research Procedures in Evaluating Medieval Medicine';
- B. Tabuteau, 'Historical Research Developments on Leprosy in France and in Western Europe';
- W. White, 'Excavations at St Mary Spital. Burial of the "Sick Poore" of Medieval London, the Evidence of Illness and Hospital Treatment';
- J. Brodman, 'Religion and Discipline in the Hospitals of 13th-Century France';
- P. Horden, 'A Non-natural Environment. Medicine Without Doctors and the Medieval European Hospital';
- A. Touwaide, 'Byzantine Hospital Manuals (*Iatrosophia*) as a Source for the Study of Therapeutics';
- M.K.K. Yearl, 'Medieval Monastic Customaries on *Minuti* and *Infirmi*';
- R. Hyacinthe, 'De Domo Sancti Lazari Milites Leprosi. Knighthood and Leprosy in the Holy Land';
- M.A. d'Aronco, 'The Benedictine Rule and the Care of the Sick. The Plan of St Gall and Anglo-Saxon England'.

K. de Bundel, '[Recensie van: S. Bogaart, *Geleerde kennis in de volkstaal. 'Van den proprieteyten der dinghen' (Haarlem 1485) in cultuurhistorisch perspectief*. Hilversum, 2004. Artesliteratuur in de Nederlanden 4]'. In: *Millennium. Tijdschrift voor middeleeuwse studies* 20 (2006), nr. 1, p. 75-78.

N. Chareyron, *Pilgrims to Jerusalem in the Middle Ages*. Vert. W.D. Wilson. New York, 2005.

Uit de beschrijving van de uitgever: 'As medieval pilgrims made their way to the places where Jesus Christ lived and suffered, they experienced, among other things: holy sites, the majesty of the Egyptian pyramids (often referred to as the "Pharaoh's granaries"), dips in the Dead Sea, unfamiliar desert landscape, the perils of traveling along the Nile, the customs of their Muslim hosts, Barbary pirates, lice, inconsiderate traveling companions, and a variety of difficulties, both great and small. In this richly detailed study, Nicole Chareyron draws on more than one hundred firsthand accounts as she explores the journeys and worldviews of medieval pilgrims. Her work brings the reader into vivid, intimate contact with the pilgrims' thoughts and emotions as they made the frequently difficult pilgrimage to the Holy Land and back home again. Unlike the knights, princes, and soldiers of the Crusades, who traveled to the Holy Land for the purpose of reclaiming it for Christendom, these subsequent pilgrims of various nationalities, professions, and social classes were motivated by both religious piety and personal curiosity. The travelers not only wrote journals and memoirs for themselves but also to convey to others the majesty and strangeness of distant lands. In their accounts, the pilgrims relate their sense of astonishment, pity, admiration, and disappointment with humor and a touching sincerity and honesty.'

S. Clark en E.E. Leach (red.), *Citation and Authority in Medieval and Renaissance Musical Culture. Learning from the Learned. Essays in Honour of Margaret Bent*. Rochester [etc.], 2005.

- M. Clouzot en C. Laloue (ed.), *Les représentations de la musique au Moyen Age*. Parijs, 2005.
- K. van Dalen-Oskam, '[Recensie van: E. Huizenga, *Tussen autoriteit en empirie. De Middelnederlandse chirurgieën in de veertiende en vijftiende eeuw en hun maatschappelijke context*. Hilversum, 2003. Artesliteratuur in de Nederlanden 2]'. In: *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 61 (2006), p. 297-298.
- F. van Dam, 'Tussen Hellebad en Liefdesbad. Het bad als beeldspraak'. In: *Madoc. Tijdschrift over de Middeleeuwen* 20 (2006), nr. 2, p. 75-86.
- Y. Desplenter, '*Liber magnus* of *liber parvus*: niet alleen een zaak van middeleeuwse geneeskundigen [Recensie van: E. Huizenga, *Tussen autoriteit en empirie. De Middelnederlandse chirurgieën in de veertiende en vijftiende eeuw en hun maatschappelijke context*. Hilversum, 2003. Artesliteratuur in de Nederlanden 2]'. In: *Queeste. Tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden* 12 (2006), nr. 2, p. 168-175.
Uitvoerig en (deels terecht, EH) erg kritisch.
- W. Eamon, 'The Charlatan's Trial. An Italian Surgeon in the Court of King Philip II, 1576-1577'. In: *Cronos. Cuadernos Valencianos de Historia de la Medicina y de la Ciencia* 8 (2005), p. 3-30.
- A. Faems, '[Recensie van: E. Huizenga (ed.), *Het Weense arteshandschrift. Hs. Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, 2818. Diplomatische editie*. Hilversum, 2004. Middeleeuwse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden 10; en van E. Huizenga, *Bitterzoete Balsem. Geneeskunde, chirurgie en farmacie in de late Middeleeuwen*. Hilversum, 2004]'. In: *Millennium. Tijdschrift voor middeleeuwse studies* 20 (2006), nr. 1, p. 87-89.
- P. Feuersten (ed.), "*Gots verhengnis und seine straffe*". *Zur Geschichte der Seuchen in der Frühen Neuzeit*. Wiesbaden, 2005. Ausstellungskataloge der Herzog August Bibliothek 84.
Katalogus bij een gelijknamige tentoonstelling over de pest.
- M. Folkerts, *The Development of Mathematics in Medieval Europe. The Arabs, Euclid, Regiomontanus*. Aldershot, 2006. Variorum Collected Studies Series 811.
- J. France (ed.), *Medieval Warfare 1000-1300*. Aldershot, 2006. The International Library of Essays on Military History.
- D. Freedberg en D. Pegler (ed.), *Fungi. The Paper Museum of Cassiano dal Pozzo, Natural History Series, II*. 3 Dln. Londen, 2005. The Royal Collection in association with Harvey Miller. Series B - Natural History of the Paper Museum of Cassiano dal Pozzo.
Uitgave van een bijzondere collectie natuurtekeningen. Uit de catalogus van de uitgever: 'These three volumes catalogue the extensive corpus of mycological drawings in the Paper Museum of Cassiano dal Pozzo (1588-1657). Executed in watercolour between 1625 and 1630 and depicting fungi native to Umbria and the environs of Rome, they constitute the first sustained attempt to survey all the larger fungi of a region, recording in detail the stages of their growth. Laden with notes on colour, smell, taste, weight, season and the locality in which the specimens had been found, the almost six hundred folios were commissioned by Federico Cesi (1585-1630), founder of Europe's first scientific academy, the Accademia dei Lincei. They were acquired by Cassiano dal Pozzo after Cesi's death and were greatly admired by those who saw them in the seventeenth and eighteenth centuries. Thought to have been lost until their rediscovery in 1979 in the library of the Institut de France in Paris, the drawings are also remarkable for their pioneering use of the microscope, a novel instrument given to Cesi in 1624 by Galileo and used throughout the pages of these manuscripts to enhance the direct observation of nature. Also included are drawings of fungi commissioned by Cassiano and his brother Carlo Antonio dal Pozzo now in the Royal Library, Windsor Castle, and an early set of copies of the Cesi originals in the library of the Royal Botanic Gardens at Kew. Each drawing is reproduced in colour with accompanying text, and two introductory essays discuss the scientific investigations and collecting activities of Cesi and Cassiano and the importance of these drawings in the history of science and art.'

D. Gentilcore, *Medical Charlatanism in Early Modern Italy*. Oxford, 2006.

Uit de beschrijving van de uitgever: 'From the mid-sixteenth century onwards, the Italian Protomedicato tribunals, Colleges of Physicians, or Health Offices (jurisdiction varied from state to state) required charlatans to submit their wares for inspection and, upon approval, pay a licence fee in order to set up a stage from which to perform and sell them. The licensing of charlatans became an administrative routine. As far as the medical magistracies were concerned, charlatans had a defineable identity, constituting a specific trade or occupation. This book studies the way charlatans were represented, by contemporaries and by historians, how they saw themselves and, most importantly, it reconstructs the place of charlatans in early modern Italy. It explores the goods and services charlatans provided, their dealings with the public and their marketing strategies. It does so from a range of perspectives: social, cultural, economic, political, geographical, biographical and, of course, medical. Charlatans are not just some curiosity on the fringes of medicine: they offered health care to an extraordinarily wide sector of the population. Moreover, from their origins in Renaissance Italy, the Italian ciarlatano was the prototype for itinerant medical practitioners throughout Europe. This book offers a different look at charlatans. It is the first to take seriously the licences issued to charlatans in the Italian states, compiling them into a 'charlatans database' of over 1,300 charlatans active throughout Italy over the course of some three centuries. In addition, it makes use of other types of archival documents, such as trial records and wills, to give the charlatans a human face, as well as a wide range of artistic and printed sources, not forgetting the output of the charlatans themselves, in the form of handbills and pamphlets.'

R.H. van Ghent, 'Het sterrenlied in het Hollandse zeevaartonderwijs. Berijmde instructies voor het vinden van de sterrenbeelden en het uur van de nacht'. In: *Gewina. Tijdschrift voor de Geschiedenis der Geneeskunde, Natuurwetenschappen, Wiskunde en Techniek* 28 (2005), nr. 4, p. 208-221.

Behandelt een zeer bijzondere categorie liederen, de zgn. 'sterrenliederen'. Dergelijke liederen waren soms onderdeel van handleidingen voor zeelieden om te navigeren. Het waren mnemonische hulpmiddelen, bedoeld om de nachtelijke sterrenbeelden te leren of om 's nachts het uur te bepalen. De oudste van deze liederen dateert uit het einde van de zestiende eeuw.

J.A. Givens, K.M. Reeds en A. Touwaide (ed.), *Visualizing Medieval Medicine and Natural History, 1200-1550*. Aldershot, 2006. Avista Studies in the History of Medieval Technology, Science and Art.

Inhoud:

- P.M. Jones, 'Image, Word and Medicine in the Middle Ages';
- A. Touwaide, 'Latin Crusaders, Byzantine Herbals';
- C. Hoener, 'The Illuminated *Tacuinum sanitatis* Manuscripts from Northern Italy circa 1380-1400. Sources, Patrons, and the Creation of a New Pictorial Genre';
- S. Blake McHam, 'Erudition on Display. The "scientific" Illustrations in Pico della Mirandola's Manuscript of Pliny the Elder's *Natural History*';
- J.A. Givens, 'Reading and Writing the Illustrated *Tractatus de herbis*, 1280-1526';
- M. Azzolini, 'Leonardo da Vinci's Anatomical Studies in Milan. A Re-examination of Sites and Sources';
- P.D. Britton, '(Hu)moral Exemplars. Type and Temperament in Cinquecento Painting';
- K.M. Reeds, 'Leonardo da Vinci and Botanical Illustration. Nature Prints, Drawings, and Woodcuts circa 1500';
- C. Swan, 'The Uses of Realism in Early-modern Illustrated Botany'.

B.D. Haage en W. Wegner, *Deutsche Fachliteratur der Artes in Mittelalter und Früher Neuzeit*. M.m.v. G. Keil en H. Haage-Naber. Berlijn, 2006. Grundlagen der Germanistik 43.

De titel belooft een belangrijk naslagwerk op het gebied van de studie naar de artesliteratuur te worden, óók voor de Nederlandse artesliteratuur. Uit de website van de uitgever (www.esv.info): 'Bernhard Dietrich Haage und Wolfgang Wegner legen eine umfassende Übersicht über die deutsche Fachliteratur vom 8. bis zum 16. Jahrhundert vor. Sie beschreiben vielfältige Textzeugen der mittelalterlichen Schulwissenschaften, der Handwerkskünste und der Zauberei sowie der Zukunftsdeutung und ordnen sie in den jeweiligen zivilisations- und mentalitätsgeschichtlichen Hintergrund ein. Hierzu dienen insbesondere vertiefte Einführungen in die Theorien und in die Geschichte der herausragenden Wissensgebiete Astronomie, Astrologie, Alchemie und Medizin. Auf diese Weise entsteht ein hervorragender Überblick über die Textproduktion der "Artes liberales" (Grammatik, Dialektik, Rhetorik, Arithmetik, Geometrie, Musik, Astronomie), der "Artes mechanicae" (Handwerk, Kriegswesen, Heilkünste, Geographie, Landbau etc.) und der "Artes magicae" (Mantik und Magie).' In het volgende

nummer van *W-mail* zal een recensie van dit belangrijke boek komen, indien het beschikbaar is. ISBN: 3-503-09801-1. Ca. 450 pagina's. Verschijnt in november 2006. Prijs: ongeveer €30,-.

- M. Huglo, *La théorie de la musique antique et médiévale*. Aldershot, 2005.
- D. Jacquart en C. Burnett (ed.), *Scientia in margine. Études sur les marginalia dans les manuscrits scientifiques du Moyen Age à la Renaissance*. Genève, 2005. Hautes Études médiévales et modernes 88.
- R. Jansen-Sieben, '[Recensie van: E. Huizenga (ed.), *Het Weense arteshandschrift. Hs. Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, 2818. Diplomatische editie*. Hilversum, 2004. Middeleeuwse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden 10]'. In: *Gewina. Tijdschrift voor de Geschiedenis der Geneeskunde, Natuurwetenschappen, Wiskunde en Techniek* 28 (2005), nr. 4, p. 240-242.
- Ook verschenen als: 'De belangrijkste medische codex van de Nederlanden'. In: *Queeste. Tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden* 12 (2006), nr. 2, p. 175-177.
- R. Jansen-Sieben, '[Recensie van: E. Huizenga, *Tussen autoriteit en empirie. De Middelnederlandse chirurgieën in de veertiende en vijftiende eeuw en hun maatschappelijke context*. Hilversum, 2003. Artesliteratuur in de Nederlanden 2]'. In: *Millennium. Tijdschrift voor middeleeuwse studies* 20 (2006), nr. 1, p. 66-67.
- L. Jongen (ed.), m.m.v. M. Meuwese, *Over vogels. Jacob van Maerlant*. Amersfoort, 2006. Miniaturen 6.
- Klein boekje met verhalen uit *Der naturen bloeme*, met kleurenafbeldingen van miniaturen uit handschrift Den Haag, KB, KA XVI.
- L. Jongen, 'Routeplanners naar de hemel. Twee middeleeuwse leerboeken'. In: *Kunst en wetenschap* 15 (2006), nr. 1, p. 13-14.
- Kort maar toegankelijk artikel over de encyclopedische functie van de Middelnederlandse *Lucidarius*.
- L. Jongen, 'Bloedstelpende kruiden. Geneeskunst in de Middeleeuwen'. In: *Kunst en wetenschap* 15 (2006), nr. 2, p. 7-8.
- Over het middeleeuwse wereldbeeld, de bereiding van kruiden en de geneeskunst naar aanleiding van de avonturen van Walewein en andere ridders in de *Roman van Moriaen*.
- L. Jongen en J. Jonkman, 'Was koning Arthur wel goed in zijn hoofd? Over de botten en schedel van de legendarische Britse koning'. In: *Madoc. Tijdschrift over de Middeleeuwen* 20 (2006), nr. 2, p. 89-98.
- Fascinerend artikel over aanwijzingen in de botten van de vermeende koning Arthur dat hij aan een groeistoornis, *acromegalie*, zou hebben geleden, waardoor hij niet alleen figuurlijk maar ook letterlijk voor zijn tijdgenoten een reus moet hebben geleden.
- Klankbord. Nieuwsbrief voor antieke en middeleeuwse muziek*.
- Nieuwe elektronische nieuwsbrief, met een interessante literatuurlijst op dit gespecialiseerde gebied. Red. U. Hascher-Burger en M. van Schaik. Toegankelijk via: <http://home.planet.nl/~burge194>.
- N. Klunder, '[Recensie van: E. Huizenga, *Het Weense arteshandschrift. Hs. Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, 2818. Diplomatische editie*. Hilversum, 2004. Middeleeuwse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden 10]'. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 122 (2006), p. 183-184.
- K. van 't Land, '[Recensie van: M. van der Lugt, *Le ver, le démon et la vierge. Les théories médiévales de la génération extraordinaire. Une étude sur les rapports entre théologie, philosophie naturelle et médecine*. Parijs, 2004.]'. In: *Millennium. Tijdschrift voor middeleeuwse studies* 20 (2006), nr. 1, p. 63-65.

- O.S.H. Lie, 'De verliefde leraar. Liefdesverzen in Middelnederlandse artesteksten'. In: R. Sleiderink, V. Uyttersprot, B. Besamusca (red.), *Maar er is meer. Avontuurlijk lezen in de epiek van de Lage Landen. Studies voor Jozef D. Janssens*. Leuven [etc.], 2005, p. 238-256.
- O.S.H. Lie (eindred.), M. Banda e.a., *Het boek van Sidrac. Een honderdtal vragen uit een middeleeuwse encyclopedie*. Hilversum, 2006. Artesliteratuur in de Nederlanden 5.
Alweer het vijfde deel uit de reeks, waarin een uiteenlopende reeks vragen uit het welbekende *Boek van Sidrac* in een moderne vertaling wordt gepresenteerd voor een breder publiek. Het boek is gestructureerd rond vier thema's, getiteld: 'Zo boven zo beneden – De mens en het heelal'; 'De mens en zijn omgeving – Geografie, meteorologie, het dierenrijk'; 'Het menselijk lichaam – Man en vrouw'; en 'Mensen onder elkaar – Omgangsvormen en christelijke moraal'. Prachtige uitgave, met veel kleurenafbeeldingen.
- J.L. Mancha, *Studies in Medieval Astronomy and Optics*. Aldershot, 2006. Variorum Collected Studies Series 852.
- P.D. Mitchell, *Medicine in the Crusades. Warfare, Wounds and the Medieval Surgeon*. Cambridge, 2004.
- B.T. Moran, *Distilling Knowledge. Alchemy, Chemistry, and the Scientific Revolution*. Cambridge [etc.], 2005. New Histories of Science, Technology, and Medicine. Edited by M.C. Jacob, S.R. Weart, and H.J. Cook.
- R.I.A. Nip, '[Recensie van: O.S.H. Lie en J. Reynaert (red.), *Artes in context. Opstellen over het handschriftelijke milieu van Middelnederlandse artesteksten*. Hilversum, 2004. Artesliteratuur in de Nederlanden 3]'. In: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 121 (2006), z.p.
- C. Peña Muñoz en F.G. Irueste, 'The identification of medieval fevers according to Al-Isra'ili, Avenzoar and Bernard Gordon'. In: *Cronos. Cuadernos Valencianos de Historia de la Medicina y de la Ciencia* 8 (2005), p. 95-120.
- J.H. Pryor (ed.), *Logistics of Warfare in the Age of the Crusades*. Aldershot, 2006.
Inhoud:
– J.H. Pryor, 'Introduction. Modelling Bohemond's March to Thessalonike';
– R. Amitai, 'The Logistics of the Mongol-Mamluk War, with Special Reference to the Battle of Wadi 'l-Khaznadar, 1299 C.E.';
– B.S. Bachrach, 'Crusader Logistics. From Victory at Nicaea to Resupply at Dorylaion';
– J.E. Dotson, 'Ship Types and Fleet Composition at Genoa and Venice in the Early 13th Century';
– J. France, 'Logistics and the Second Crusade';
– R. Gertwagen, 'Harbours and Facilities Along the Eastern Mediterranean Sea Lanes to Outremer';
– C.R. Glasheen, 'Provisioning Peter the Hermit. From Cologne to Constantinople, 1096';
– J. Haldon, 'Roads and Communications in the Byzantine Empire. Wagons, Horses, and Supplies';
– B.Z. Kedar, 'Reflections on Maps, Crusading, and Logistics';
– Y. Lev, 'Infantry in Muslim Armies During the Crusades';
– T.F. Madden, 'Food and the Fourth Crusade. A New Approach to the "Diversion Question"';
– A.V. Murray, 'Money and Logistics in the Forces of the First Crusade. Coinage, Bullion, Service, and Supply 1096–99';
– R.W. Unger, 'The Northern Crusaders. The Logistics of English and other Northern Crusader Fleets';
– J.H. Pryor, 'Digest';
– 'Glossary of technical terminology'.
- J. Reynaert, 'Kalenders, astrologie, literatuur. De functie van het voorwerk in handschrift Groningen, UB, 405'. In: R. Sleiderink, V. Uyttersprot, B. Besamusca (red.), *Maar er is meer. Avontuurlijk lezen in de epiek van de Lage Landen. Studies voor Jozef D. Janssens*. Leuven [etc.], 2005, p. 256-282.
- J. Reynaert, 'Met de zodiak op drift. Structuur en 'stemmen' in Jan van Leeuwens «Vanden seven

- teekenen der sonnen»'. In: *Queeste. Tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden* 12 (2006), nr. 2, p. 97-126.
 Fascinerend artikel over een bijzondere tekst van Jan van Leeuwen, kok in de kloostergemeenschap van Groenendaal en leerling van Ruusbroec. De tekst bevindt zich op het complexe raakvlak van spiritualiteit en astrologie. Zeven dierenriemtekens worden hierin gebruikt om een aantal fasen van het mystieke leven te typeren.
- R. Ryckaert, '[Recensie van: E. Huizenga, *Bitterzoete Balsem. Geneeskunde, chirurgie en farmacie in de late Middeleeuwen*. Hilversum, 2004]'. In: *De Leeswolf* 8 (2005), p. 677.
- U.J. Schneider (ed.), *Seine Welt wissen. Enzyklopädien in der Frühen Neuzeit*. Darmstadt, 2006.
 Catalogus bij de gelijknamige tentoonstellingen in Leipzig en Wolfenbüttel.
- K.A. Seaver, *Maps, Myths, and Men. The Story of the Vinland Map*. Stanford, 2004.
- S. Seyferth, "'Du solt wissen das gesunde leüt nit stillen lassen noch kein tranck nemen [...]". Medizinisch-astrologische Wissenspräsentationsformen und deren Textsyntax in einem iatromathematischen Hausbuch von 1487'. In: *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 61 (2006), z.p.
- L. Veltman, "'Geen steen zal op de andere blijven". Zestiende-eeuwse natuurrampteksten: ooggetuigenverslag of godsdienstles?'. In: *Gewina. Tijdschrift voor de Geschiedenis der Geneeskunde, Natuurwetenschappen, Wiskunde en Techniek* 28 (2005), nr. 4, p. 186-207.
- N. Versélewel de Witt Hamer, 'Preciosissimum Donum Dei. Een uiterst kostbaar godsgeschenk.' In: *W-mail. Orgaan van de Werkgroep Middelnederlandse Artesliteratuur (WEMAL)* 7 (2006), nr. 1, p. 15-23.
 Zeer toegankelijk artikel in de vorige *W-mail* over de Middelnederlandse vertaling van een moeilijke alchemistische tekst over de Steen der Wijzen. Beschrijft o.a. het handschrift, de *Donum Dei*-traditie, en de techniek, functie en publiek van de Middelnederlandse vertaling.
- A. de Vries, '[Internetrecensie van: E. Huizenga, *Bitterzoete Balsem. Geneeskunde, chirurgie en farmacie in de late Middeleeuwen*. Hilversum, 2004]'. Internetpublicatie op website: www.historischhuis.nl/recensies/recensie298.htm.
- S.A. Walton, *An Introduction to the Mechanical Arts in the Middle Ages*. Toronto, 2003.
 [Internetpublicatie van AVISTA. Association Villard de Honnecourt for Interdisciplinary Study of Medieval Technology, Science and Art. Website: www.compilerpress.atfreeweb.com.]
- R. de Weijert, '[Recensie van: E. Huizenga, O.S.H. Lie, en L.M. Veltman (ed.), *Een wereld van kennis. Bloemlezing van de Middelnederlandse artesliteratuur*. Hilversum, 2002. Artesliteratuur in de Nederlanden 1]'. In: *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 61 (2006), p. 315-317.
- E. Whitney, *Paradise Restored. The Mechanical Arts from Antiquity through the Thirteenth Century*. Philadelphia, 1990. Transactions of the American Philosophical Society 80.
- M. van Winter, 'Sugar – Spice of the Crusaders'. In: P. Lysaght en N. Rittig-Beljok (ed.), *Mediterranean Food. Concepts and Trends. Proceedings of the 15th International Ethnological Food Research Conference, Dubrovnik, 27 September – 3 October, 2004*. Zagreb, 2006, p. 301-307.
 Samenvatting van de auteur: 'Hoewel de Moslim veroveraars van het oostelijk bekken van de Middellandse Zee sinds de 7e eeuw het gebruik kenden van suikerriet en de geraffineerde vormen daarvan, kwam het vasteland van Europa toch pas door de kruistochten (eind 11e eeuw) in aanraking met dit alternatief voor honing. De ridders van de Johannier Orde verbouwden suikerriet bij hun burcht Kolossi op Cyprus, nadat ze in 1291 uit het Heilige Land waren verdreven en op Cyprus een nieuw hoofdkwartier hadden gevestigd. Zij raffineerden dit suikerriet en lieten het naar het westen exporteren door Venetiaanse kooplieden. Vanaf de 14e eeuw kan suiker worden aangetroffen in Italiaanse, Franse, Duitse en Engelse

kookboeken, waarin het functioneert als een dure specerij zoals kaneel en peper. Soms zijn deze recepten beïnvloed door de nogal zoete Arabische keuken. Ook in farmaceutische recepten voor confituren nam suiker langzamerhand de rol van honing over. Sinds het einde van de 15e eeuw, toen de Portugezen suikerriet gingen verbouwen op de West-Afrikaanse eilanden, daalde de prijs van suiker drastisch en nam de consumptie ervan dienovereenkomstig toe.'

Erwin Huizenga